

НУРМУҲАМЕДОВ Самариддин Алимардон ўғли
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Тарих институти таянч докторанти
samariddin_nur@gmail.com

АБУЛФАЗЛ БАЙҲАҚИЙНИНГ “ТАРИХ” АСАРИ: УМУМИЙ ТАВСИФ ВА БИРЛАМЧИ ТАҲЛИЛЛАР

“ИСТОРИЯ” АБУЛЬФАЗЛА БАЙҲАКИ: ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ И ПЕРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

ABULFAZL BAYHAQI'S “HISTORY”: GENERAL DESCRIPTION AND PRELIMINARY ANALYSIS

Аннотация. Ушбу мақола 352-582/963-1186 йиллар оралигида Шарқий Эрон, Хуросон, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган газнавийлар сулоласи тарихини баён қилувчи “Тарихи Байҳақий” асари ҳақида бўлиб, унда асар муаллифи, ёзилиш тарихи, мазмуни, нусха ва таржималарининг тавсифи келтирилган.

Калит сўзлар: Ғазнавийлар, расоили девон, Мақомот, Носиру дийниллаҳ, Олтинтош, Пешавор нусха.

Аннотация: Эта статья посвящена работе «История Байхаки, в которой описывается история династии Газневидов, правивших в восточном Иране, Хорасане, Афганистане и северной Индии с 352-582/963-1186 гг., и описываются автор, история, содержание, копии и переводы.

Ключевые слова: Газневиды, расаили диван, Макамат, Насир диниллах, Алтинташ, Пешаварская копия.

Abstract: his article is about Abulfazl Bayhaqi's “History of Bayhaqi” which describes the history of the Ghaznavid dynasty that ruled in Eastern Iran, Khorasan, Afghanistan and Northern India between 352-582/963-1186. It gives information about the author of the work, the date of writing, the content, copies and translations.

Keywords: Ghaznavids, Rasaili diwan, Maqamat, Nasir li dinillah, Altintash, Peshawar copies.

КИРИШ

Ғазнавийлар даври тарихини ёритувчи “Тарихи Яминий”, “Зайн ал-ахбор”, “Тарихи Байҳақий” каби асарлар мавжуд бўлиб [2:9-10], улардан Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақий” номи билан машҳур бўлган “Тарихи оли Сабуктегин” асари маълумотларининг аниқлиги, ишончлилик даражасининг юқорилиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур асар бирламчи манбалардан саналиши, ундаги маълумотлар асар муаллифининг ўзи кўриб гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олиши нуқтаи назаридан аҳамиятли ҳисобланади. Асарда ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихига оид кўплаб маълумотларнинг мавжудлиги эса мазкур асарни ўрганиш долзарб эканлигини англатади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Абулфазл Муҳаммад ибн Ҳусайн Байҳақий 386/996 йил Хуросоннинг жанубий-шарқида жойлашган Байҳақ ноҳиясининг Ҳорисобод қишлоғида туғилган [15:737]. Муаллиф ҳақида ўрта асрлар тарихини ёритувчи бир қанча асарларда маълумотлар келтирилган бўлиб, улардан “Тарихи Байҳақ” (تاريخ بيهي) асарининг муаллифи Ибн Фундук қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “Саноксиз ҳадислар эшитди, вақти келганда уларни шарҳлади. Шунингдек, унинг арабча шеърлари ҳам мавжуд. Йигирма етти ёшида Султон Маҳмуд ва Масъуд саройида Расоили Девон (رسائل ديوان) бошлиғи вазифасини бажарган Хожа Абу Наср Мушконнинг талабасига айланди. Устози Абу Наср вафот этгани ҳамда Байҳақийнинг ёши етарли даражада катта бўлмаганлиги унинг янада юқори даражаларга етишишига тўсиқ бўлди. Абу Саҳли Зузоний билан биргаликда бир хил мақомда ишлади. Султон ва вазир хизматида яхши эътибор ва иноятлар остида яшади” [8:175]. Ибн Фундук ўз жумласининг давомида Байҳақийнинг Султон Маҳмуд, Султон Муҳаммад, Султон Масъуд, кейин Султон Мавдуд ва Султон Фаррухзодларнинг котиби бўлгани ва Султон Фаррухзод даврида

саройдаги фаолиятини тўхтатганлигини баён қилган [8:175].

Байҳақийнинг сарой хизматидан кетишига эса қуйидаги ҳодисалар сабаб бўлган: Ғазнавий султон Иззуддавла Султон Абдурашид ибн Маҳмуд Ғазнавий (440-443/1049-1052) даврида ҳарбий қўмондонлардан бири Туғрул Барор (ваф. 1052) амалдаги султонга қарши исён уюштирди. Исён натижасида ғазнавий шахзодаларнинг ўнтаси султон билан биргаликда ўлдирилди. Султоннинг қолган яқинлари ва тарафдорлари зиндонга ташланди. Уларнинг орасида Абулфазл Байҳақий ҳам бор эди. Лекин, бу асирлик қирқ кунда якунига етди. Султон Фаррухзод (443/1052-1059) Туғрулни ўлдириб, ҳокимиятни ўз қўлига олди ва зиндондагиларнинг барчасини озод этди. Байҳақий мана шу озодлик кунидан бошлаб, умрининг қолган қисмини уйда ижод билан ўтказди [6:64]. Байҳақий 470/1077 йил сафар (август-сентябрь) ойида Ғазна шаҳрида вафот этган [15:737].

Байҳақийнинг “Мақомот” ёки “Китоби Мақомот” номли асари бўлиб, у ўзининг “Тарих”ида “Мақомоти Маҳмудий” [9:234] ва “Мақомати Бу Насри Мушкон” [9:908] ҳақида сўз юритган. Бу иккаласи “Мақомот”нинг иккита алоҳида бўлими бўлиши эҳтимоли мавжуд. Байҳақийнинг “Зийнат ал-кутуб” номли яна битта асари бўлиб, у ҳақида Ибн Фундуқ қуйидагича маълумот берган: “У “Зийнат ал-кутуб” асарини ёзган бўлиб, бу асар ўз соҳаси бўйича тенгсиздир” [8:175]. Лекин афсуски, Байҳақийнинг юқорида санаб ўтилган иккита асари ҳам сақланиб қолмаган. Бизгача етиб келган асари эса “Тарихи Байҳақий” номи билан машҳурдир.

Байҳақий ушбу асарини 409/1018-19 йилдан ёзишни бошлаган. Муаллиф асарнинг ёзилиш муддатига ишора қилиб қуйидаги жумлаларни баён этади: “Агар китобимни ўқиётган ўқувчилардан бири Абулфазлнинг жумлалари жуда узун деб норози бўлса, унга жавобим шундай бўлади: “Мен эллик йилни қамраб олган, минглаб варақлардан иборат бўладиган ва ўз ичида турли табақалардан жуда машҳур ҳамда буюк инсонларнинг исмлари ўрин эгаллайдиган тарих ёзаяпман” [9:199]. Муаллифнинг мазкур жумлаларидан билиш

мумкинки, асар эллик йил давомида ёзилган. Лекин, асарнинг бизга маълум бўлган V-X жилдлари фақат 421-432/1030-1041 йиллар оралиғидаги воқеа-ҳодисаларнигина қамраб олади холос [15:738].

Тадқиқотчиларнинг фикрича, Байҳақийнинг машҳур асари ўттиз жилддан иборат бўлиб, “Тарихи Носирий” (3] [تاریخ ناصري:XI] ва “Жомеъи тарихи оли Сабуктегин” (جامع تاریخ آل سبکتکین) номлари билан шунингдек, “Мужалладату Абулфазл Байҳақий” (مجلدة ابی الفضل بیهقی) номи билан ҳам танилган [15:737-738]. Лекин муаллифнинг ўз асарини қандай номлаганлиги ҳақида аниқ бир тўхтам йўқ. “Тарихи Носирий” номи сулола асосчиси Сабуктегиннинг “Носиру-д-дин” ёки Масъуд ибн Маҳмуд Ғазнавийнинг “Носиру дийниллаҳ” лақабларидан келиб чиққанлиги илгари сурилади. Аммо бу нодир асарнинг фақат “Тарихи Байҳақий” номи билан машҳур қисми, тўлиқроқ қилиб айтганда Султон Масъуд давридаги тарихий воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олувчи қисмигина сақланиб қолган [7:289]. Шу сабабдан бу асар “Тарихи Масъудий” (تاریخ مسعودی) номи билан ҳам машҳурдир.

Мазкур асарнинг аҳамиятли жиҳатларидан бири шундаки, муаллиф ўзи кўриб гувоҳ бўлган ҳодисаларнигина ёзиб қолдирган. Байҳақий сарой хизматида ишлаган вақтда, айниқса, Султон Масъуд даврида машҳур хат устаси ва ишончли котиб вазифасини бажарган. Шу сабабдан у салтанатнинг бутун сиёсатидан воқиф шахсга айланади. У сарой мулозими бўлишига қарамасдан тарихий ҳодисаларни, уларнинг сабаб ва оқибатларини борира, қўшимча мақтов ва бўрттиришларсиз баён этган. У тарихни кун, ой, йил шаклида келтиради. Агар бирор бир ҳодисани асословчи ҳужжат бўлса, ўшани беришга ҳаракат қилган.

Юқорида таъкидланганидек, Байҳақийнинг мазкур асари ўттиз жилддан иборат бўлиб, бизгача асарнинг фақат Султон Масъуд ибн Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлик даврини (421-432/1030-1041 йй.) қамраб олувчи қисмлари, яъни, V жилднинг охир, VI, VII, VIII, IX ҳамда X жилдлари етиб келган. Уларда Султон Масъуд давридаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий,

харбий, шунингдек, қўшни давлатлар билан бўлган дипломатик алоқалар, маъмурий бошқарув тизими, сарой девон тузилиши ҳақидаги маълумотлар ўрин олган. Қуйида келтириладиган маълумотлар “Тарихи Байҳақий” асарининг Қосим Ғани ва Али Акбар Файёзлар томонидан чоп этилган нусхасига асосланган [9]:

Маҳмуд Ғазнавийнинг вафот этиши билан бошланган сиёсий тарқоқлик ва ворислар ўртасидаги тахт учун кураш масаласи асарнинг дастлабки қисмлариданоқ ўрин олган. Бундан ташқари асарда мазкур сулола асосчиси Сабуктегин билан боғлиқ баъзи воқеалар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган (313-315, 327-319, 681-715 б.). Асарнинг аҳамиятини янада оширувчи жиҳатлардан бири, унда сомониёлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар ва салжуқийлар ҳақида қимматли маълумотларнинг мавжудлигидир.

Китобнинг бешинчи жилди охирида Туркистон хони Қодирхонга жўнатилган мактуб (125-138 б.) ҳамда Хоразмшоҳга ёзилган фармон (139-148 б.), олтинчи жилдда Султон Масъуднинг ақд ва аҳдни янгилаш учун икки элчи орқали Туркистон хони Қодирхонга мактуб жўнатиши (305-307, 333-349 б.), еттинчи жилддаги Султон Масъуднинг Хоразмшоҳ Олтинтошга мактуб ёзиши (503-510 б.), Султон Масъуд элчиларининг Туркистондан қорахоний элчилар билан биргаликда келин олиб қайтиши (643-650 б.), саккизинчи жилддаги Амир Масъуд билан Бугрохон орасига совуқлик тушиши, Амирнинг Абу Содик Таббонийни элчи сифатида Қашғар ва Тарозга жўнатиши ҳамда Арслонхон воситасида ўртадаги совуқликка яқун ясалиши (793-803 б.) ҳақидаги маълумотлар ўрин олган.

Тўққизинчи жилдда ғазнавийлар ва салжуқийлар ўртасида содир бўлган бир нечта жанглар (867-892, 893-909, 917-957 б.), ғазнавийлар томонидан Арслонхонга мактуб ёзилиши (959-967 б.), Амир Мансур Нух Сомоний ҳақидаги қисса (975-991 б.), ўнинчи жилдда Хоразм ва хоразмшоҳ Олтинтош (1017-1021, 1023-1026, 1027-1028 б.) ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Ушбу маълумотларнинг

аксарият қисмига муаллиф шахсан ўзи гувоҳ бўлган ҳамда уларни келтиришда расмий ёзишмаларни асос қилиб кўрсатган.

Асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари, жумладан, Техрон, Пешавор, Санкт-Петербург нусхалари, шунингдек, 1040/1631 йилда Пирмуҳаммад ибн Шайх Жалол Қофужа Қурайший Содиқий томонидан настаълик хатида кўчирилган Ҳиндистон нусхаси [4:31], 1197/1783 йилнинг 25 рабиъус-соний/30 мартада хаттот Абдураззоқ томонидан кўчирилган, ҳозирда Оксфорд университетининг Бодлиан кутубхонасида сақланаётган нусхаси [5:97] мавжуд [15:738].

Мазкур асарнинг дастлабки босма нашри англиялик шарқшунослар В.Ҳ. Морлей ва В.Н. Лис томонидан 1861-1862 йилларда тайёрланган [1]. Лекин бу босма нусхада бугунги ўқувчилар учун керак бўладиган ҳошия ва фихрист қисмлари мавжуд эмас. Муҳаммад Адиб Пешаворий 1887 йил Техронда Тарихи Байҳақийнинг тошбосма нашрини тайёрлаб, китоб шаклида чиқарган. Ушбу нашрда ношир томонидан шарҳ ва ҳошиялар қўшилган [11]. Бугунги кунда Тарихи Байҳақий асарининг иккита босма нашри кенг муомалада бўлиб, улардан биринчиси Саид Нафисийнинг 1319/1907 йилда “Дар пийромуни Тарихи Байҳақий” номи остида чоп этилган нашридир [14]. Ушбу нашр уч жилддан иборат бўлиб, учинчи жилд фақат ҳошиядан иборат. Иккинчи нашр Қосим Ғани ва Али Акбар Файёз томонидан биргаликда 1324/1913 йил Техронда чоп этилган. У Техрон, Ҳиндистон ва Пешавор нусхалари асосида тайёрланган бўлиб, унда матн, шарҳ, ҳошия ҳамда индекслар бериб ўтилган [9].

Асар Яҳё Ҳашшоб ва Содик Нашъат томонидан 1376/1956 йилда араб тилига таржима қилинган [12]. Асарнинг инглиз тилидаги таржимаси К.Э.Босворт томонидан “The History of Beyhaqi” номи остида уч жилд шаклида чоп этилган. Рус тилидаги таржимаси А.К.Арендс томонидан “История Мас’уда” номи остида 1962 йил Тошкентда амалга оширилган [13]. Турк тилига эса Нежати Лугал томонидан таржима қилинган [3].

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Абулфазл Байҳақийнинг “Тарихи Байҳақий” асари Ғазнавийлар даври тарихини ҳамда XI асрнинг дастлабки ярмида Шарқий Эрон, Хуросон, Афғонистон, Шимолий Ҳиндистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётни жонли равишда ёритиб берувчи муҳим манба саналади. Бу асарнинг аҳамиятини оширган сифатлардан энг асосийси муаллифнинг ўзи кўриб гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни қаламга олгани ва буларни келтиришда расмий ёзишмаларга суянганидир. Асар ичида сомоний ва қорахоний ҳукумдорлар, хоразмшоҳлар, салжукий саркардалар ва уларнинг фаолиятлари ҳақидаги қимматли маълумотларнинг мавжудлиги тадқиқотчилар наздида мазкур асарнинг аҳамиятини янада оширади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Aby'l Fazl al-Baihaqi. Tarikh-i Bayahaqi / Tarikh-i Al-i Saboktakeen, (edited by William Hook Morley and W.N. Lees). – Calcutta: Asiatic Society of Bengal, 1861-1862. Osnabrück: Biblio Verlag, 1981.
2. C.E. Bosworth. The Gaznavids /Their Empire in Afganistan and Eastern Iran 994-1040. – Scotland: Edinburgh University Press, 1963.
3. Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki. Tarih-i Beyhaki, (cevirmen: Necati Lügal). – Ankara, 2019.
4. Maulavi Qasim Hasir Radavi. Catalogue of The Persian Manuscripts in The Buhar Library. – Calcutta: Imperial Library, 1921.
5. Sachau, Hermann Ethe. Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. – Oxford: Oxford University Press, 1889.
6. Tahsin Yazıcı. Beyhakī, Muhammed b. Hüseyin // İslam Ansiklopedisi, cilt VI. – İstanbul, 1992.
7. Абдуллоҳ Розий. Тарихи комили Эрон. – Техрон, 1341.
8. Абул Ҳасан Али ибн Зайд Байҳақий ибн Фундук. Тарихи Байҳақий. Ношир. Аҳмад Баҳманёр. – Техрон, 1307.
9. Абулфазл Байҳақий. Тарихи Байҳақий, (ношир: Қосим Ғани, Али Акбар Файёз). – Техрон, 1324/1913.
10. Абулфазл Байҳақий. Тарихи Байҳақий / Ношир: Морлей. – Калкутта, 1842.
11. Абулфазл Байҳақий. Тарихи Байҳақий / Ношир: Муҳаммад Адиб Найсобурий). – Техрон, 1306/1889-90.
12. Абулфазл Байҳақий. Тарихи Байҳақий / Таржимон ва ношир: Яҳё Ҳашшоб, Содиқ Нашъат. – Қоҳира, 1956.
13. Абу-л-Фазл Бейҳаки. История Мас'уда / Перевод.: А.К.Арендс. – Ташкент, 1962.
14. Саид Нафисий. Дар пайромуни Тарихи Байҳақий. – Техрон, 1319/1907.
15. Стори Ч.А. Персидская литература. Часть II. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1972.